

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 17, No 1, Spring & Summer 2024
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.233380.1270>

Research Paper

Attempt for exportation of Chinese Tea to Iran during Reza Shah's Period: Causes, circumstances, Obstacles and Consequences

1. Narges Salehnejad, 2. Jamshid Noroozi, 3. Farhad Javanbakht

1. PhD student of Iranian history, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran. Email: n.salehnejad@alzahra.ac.ir
2. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, I. R. Iran. Email: j.noroozi@alzahra.ac.ir
3. Assistant Professor, (*Corresponding Author*) Department of Chinese and Oriental Language and Literature, Faculty of Literature, Shahid Beheshti University, Tehran, I. R. Iran. Email: F_javanbakht@sbu.ac.ir

Received: 2023/10/12 PP 129-148 Accepted: 2024/03/11

Abstract

Following a period of relative hiatus in the relation between Iran and China, efforts were made its revival during the first Pahlavi I era. Merchants and governments of the two countries, in an attempt to resume relations, attempted for an economic trade based on the tea. The main question of this research aims to examine the factors that led to the revival of economic relations between Iran and China during the Pahlavi I era with a focus on the tea trade and its continuation and achievements. This research is made using a descriptive-analytical approach and based on the contents of unpublished documents from the Ministry of Foreign Affairs and the National Archives, as well as some sources and research. The research findings indicate that the efforts to establish relations between the two countries were influenced by factors such as the rise to power of two military figures in these countries, their need to gain international prestige, and the economic interests of a number of Iranian and Chinese merchants. Efforts to establish bilateral relations, through employing Chinese experts in the Iranian tea industry, attempting to revive the export of Chinese tea to Iran, and persuading the officials of the two countries to work for facilitating trade relations began and continued. However, these efforts, were not very productive due to factors such as the geographical distance between the two countries, Iran's focus on the bill to strengthen the national tea industry, and its lack of interest in a serious relationship with China, and only resulted in the establishment of the Iran Chamber of Commerce in Shanghai.

Keywords: Iran, Safavids, Trade, Commercial Competition, English East India Company, Dutch East India Company.

Citation: Salehnejad, Narges and Noroozi, Jamshid and Javanbakht, Farhadm. 2024. *Attempt for exportation of Chinese Tea to Iran during Reza Shah's Period: Causes, circumstances, Obstacles and Consequences*, Journal of History of Iran, spring and summer, Vol 17, no 1, PP 129-148.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Despite the ups and downs between China and Iran in the past centuries, the longevity and importance of these relations should not be overemphasized. Although the Silk Road has become an “explanatory and emotional paradigm” for all aspects of Iran-China relations in recent years, we do not have any specific evidence of the role and influence of historical relations on modern ties. Due to these industrial developments and European media facilities, Chinese intellectuals, Iranian politicians, and dissidents could learn about each other and benefit from this learning for their political and social identity. At the beginning of the 20th century, when direct communication between China and Iran had almost disappeared, new technologies such as railways and steamships changed China’s and Iran’s physical and economic realities. However, the weak formation of the solidarity discourse among those interested in Iran-China relations in the early 20th century was possible through sharing information about the parties in newspapers and the publication of some news from telegraph networks.

Materials and Methods

The main question is whether the economic relations between Iran and China in the first Pahlavi era (1304-1320 AD/1925-1941 AD), especially the tea trade, were formed based on what needs and how they continued. This research has been done with the historical method and descriptive-analytical approach based on the information from written sources, especially the documents of the Center for Records and History of Diplomacy and the Organization of Records and the National Library of the Islamic Republic of Iran (SAKMA).

Results and Discussion

The China-Iran Treaty is part of China and Iran’s efforts to “strengthen themselves and their search for independence and integration after the First World War” and oppose extraterritoriality in international affairs. The first diplomatic representative of Iran in the new China was Mirza Hossein Khan Ki-Stevan, who died on May 7, 1934—arrived in Shanghai. Shanghai has long been the home of a small community of Iranian merchants. However, the level of trade between the parties was relatively low and mainly included products such as cotton, wool, dates, cigarettes, etc.

At the beginning of coming to power, Reza Shah pursued relations with China for reasons such as the desire to raise Iran’s reputation at the international level and protect the interests of Iranian business people. What helped the Shah of

Iran was the presence of a small group of Iranian merchants in Shanghai who had been living in this port for a long time. However, the level of trade between the two countries was relatively low.

Tea was the most important global trade commodity in the early 20th century. Bushehr Port was the main port of entry for imported goods to Iran by sea. The Chinese government was trying to facilitate the direct trade of tea by concluding a trade agreement with Iran and compensating for China's losses. Here, the inconsistency between the demands and actions of the governments of China and Iran becomes more apparent. While the Chinese government wanted a direct trade agreement with Iran to increase Chinese tea exports, Iranian politicians wanted help from China to promote the tea industry as a nationalistic project.

Iranian businessmen living in China or Chinese businessmen made part of the efforts to expand trade and business relations between Iran and China. Iranian officials did not seriously desire to conclude a trade agreement with China. This may be influenced by the previous resolution of the Iranian parliament and the government's policies to strengthen Iran's national tea industry.

Conclusion

During the Safavid era, especially post-Safavid governments, the political, economic, and cultural relations between Iran and China became increasingly weak. This deterioration was affected by factors such as the change in the political geography of Asia, the internal situation of Iran and China, the changes made at the international level, and the extensive role of European powers in Asia. During Reza Shah's era, we see scattered attempts to form relations between Iran and China, focusing on the revival of the tea trade. But these efforts are due to reasons such as the insufficient motivation of the politicians and statesmen of the two countries and their lack of effort to facilitate the connection between the two countries, the long distance between the two countries, the obstacles to direct commercial communication between the two countries, as well as the role of the third political and economic powers and finally the efforts of the Iranian parliament to strengthen the industry. National Tea of Iran did not reach the appropriate results through the approval of approvals. These efforts finally ended with the establishment of Iranian Chamber of Commerce in Shanghai.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان، ۱۴۰۳

شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.233380.1270>

مقاله پژوهشی

علل تلاش برای صادرات چای چین به ایران در دوره رضاشاه و دستاوردهای آن

۱. نرگس صالح نژاد،^۱ جمشید نوروزی،^۲ فرهاد جوانبخت^۳

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: n.salehnejad@alzahra.ac.ir

۲. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: j.noroozi@alzahra.ac.ir

۳. استادیار، گروه زبان و ادبیات چینی و شرق دور، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، رایانامه: F_javanbakht@sbu.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۰ صص ۱۲۹-۱۴۸ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۵

چکیده

در دوره پهلوی اول انتظار می‌رفت روابط ایران و چین، پس از چند قرن وقفه نسبی، به دلایلی از سر گرفته شود. بازرگانان و حکومت‌های دو سرزمین برای احیای مناسبات در این مقطع، بهبود روابط اقتصادی، به‌ویژه تجارت چای، را محور تلاش‌های خود قرار دادند. این پژوهش براساس رویکرد توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر اسناد منتشرشده وزارت امور خارجه و مرکز اسناد ملی و نیز برخی منابع و تحقیقات در پی پاسخ به این پرسش است که تلاش‌ها برای احیای روابط اقتصادی ایران و چین در دوره پهلوی اول، خاصه تجارت چای، بر پایه چه عواملی شکل گرفت و چگونه ادامه یافت و چه دستاوردی در پی داشت؟ یافته‌های تحقیق گویای آن است که تلاش‌ها و تکاپوها برای برقراری روابط میان دو کشور متأثر از عواملی چون قدرت‌یابی و شخصیت نظامی در ایران و چین (رضاشاه و چیانگ کای شک) و نیاز آنها به کسب اعتبار بین‌المللی و منافع اقتصادی شماری از تجار ایرانی و چینی بود. تلاش برای برقراری روابط دو سرزمین با اقداماتی چون استخدام متخصصان چینی در صنعت چای ایران، تلاش برای رونق مجدد صادرات چای چینی به ایران و مجاب کردن مسئولان دو کشور به تسهیل روابط تجاری به جریان افتاد. اما این تکاپوها به دلایلی چون دوری مسافت دو سرزمین، عدم احساس نیاز مسئولان دو کشور به یکدیگر و نقش قدرت‌های ثالث اقتصادی، تنها به ایجاد اتاق بازرگانی ایران در شهر شانگهای انجامید.

واژه‌های کلیدی: ایران، صفویان، تجارت، رقابت تجاری، کمپانی هند شرقی انگلیس، کمپانی هند شرقی هلند.

استناد: صالح نژاد، نرگس و نوروزی، جمشید و جوانبخت، فرهاد. ۱۴۰۳. علل تلاش برای صادرات چای چین به ایران در دوره رضاشاه و دستاوردهای آن، مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۷، شماره ۱، ۱۲۹-۱۴۸.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

چین و ایران در دوران باستان و اسلامی، به تناوب، ارتباطات تجاری، دیپلماسی، فرهنگی و زبانی با هم داشتند. زبان فارسی در قرون وسطا و پیشامدرن از زبان‌های مهم درباری و مذهبی در آسیا بود و به همین سبب، نقش قابل توجهی در سیاست خارجی چین داشت. در روابط دو کهن‌دیار چین و ایران، منطقه آسیای مرکزی نقش حلقه وصل را داشت. از این رو، حضور بازرگانان، نوازندگان و اجراکنندگان سُغدی در بارگاه سلسله تانگ (۶۱۸-۹۰۷م) در برخی آثار هنری به تصویر درآمده است. در ایام حکمرانی سلسله مغول تبار یوان (۱۲۷۱-۱۳۶۸م) در چین، به دلیل استقرار همزمان حکومت مغول در ایران و جایگاه زبان فارسی به‌عنوان یکی از زبان‌های اداری دربار مغولان چین، روابط این دو سرزمین رو به ترقی نهاد. در این هنگام، تعداد انگشت‌شماری از پارسیان در چین حضور داشتند. این گروه، به‌عنوان اعضای سموژن^۱، یعنی طبقه‌ای اداری متشکل از اتباع غیرمغول و غیرچینی، جایگاه مهمی در دربار کسب کرده بودند. در دوره سلسله مینگ (۱۳۶۸-۱۶۴۴م) رویه ترجمه اعلامیه‌های حکومتی به زبان فارسی همچنان برقرار بود و روابط مالی و خراجی چینیان با فارسی‌زبانان تداوم داشت. همچنین ظروف آبی و سفید سفالگران چینی در بازارهای خاورمیانه و ایران عصر صفوی (۹۰۷-۱۱۴۸ق/۱۵۰۱-۱۷۳۶م) مورد توجه طبقه متمول و نخبگان بود (Rogers, 2011, 437).

با وجود ارتباطات پر فراز و نشیب چین و ایران در قرون گذشته، نباید بر دیرپایی و اهمیت این روابط بیش از حد تأکید کرد. گرچه جاده ابریشم در سال‌های اخیر به «پارادایمی توضیحی و احساسی» برای تمام جنبه‌های روابط ایران و چین تبدیل شده است، ما شواهد خاصی مبنی بر تأثیرگذاری روابط تاریخی بر روابط دوران مدرن نداریم (Hongda, 2020, 145). روابط ایران و چین در دوره چینگ (۱۶۴۴-۱۹۱۲م) به دلایلی چون رفتار نامهربانانه این سلسله با مسلمانان چین، کاهش قابل توجه دامنه نفوذ سیاسی و فرهنگی ایران در آسیای مرکزی و نقش‌آفرینی روزافزون اروپاییان در تجارت آسیا و جهان بسیار محدود شد. به موازات این امر، استفاده از زبان فارسی به‌عنوان یکی از زبان‌های اداری حکومت چین کم‌رنگ‌تر از گذشته شد؛ مراجعه به متون فارسی در جامعه مسلمانان چین به کاستی گرایید و دست‌نوشته‌های فارسی به سرعت به زبان‌های محلی ترجمه شد. همچنین، با گسترش استفاده از کتاب «هان» که مجموعه‌ای از نوشته‌های مسلمانان چینی برای هماهنگی بین اندیشه‌های اسلامی و کنفوسیوس بود، نسخه‌های خطی فارسی به حاشیه رانده شد و جایگاه پیشین خود را از دست داد. از دیگر دلایل این تغییر، افزایش پیوند چین و خاورمیانه عربی از طریق شبکه‌های استعمار اروپایی بود

(Green, 2013, 172). دیوید بروفی^۱ در ارزیابی جایگاه ضعیف زبان فارسی در اواخر امپراتوری چین می‌نویسد: «برای مقامات چین، زبان فارسی مجموعه‌ای از سیاست‌های مالی و تجاری نسبتاً ناچیز در غرب سین کیانگ بود. دربار چین از ایران، به‌عنوان یک بازیگر سیاسی، اطلاع چندانی نداشت و از طرفی به دلیل نبود ارتباط دیپلماتیک مستقیم با مغولان هند، نیازی به افزایش ارتباط با دنیای فارسی‌زبان نمی‌دید» (Ibid, 170). به این ترتیب، در اوایل دهه ۱۹۰۰م، روابط سنتی چین و ایران اهمیت قبلی و شکل سابق خود را از دست داده بود. برخلاف دوره‌ای که کاروان‌های تجاری و احکام سلطنتی باعث پیوند و ارتباط این دو کشور بودند، اکنون کشتی‌های بخار، راه‌آهن و روزنامه‌های اروپایی بودند که فرصت‌های جدید برای برقراری ارتباط میان چین و ایران ایجاد می‌کردند. به واسطه این پیشرفت‌های صنعتی و امکانات رسانه‌ای اروپایی، روشنفکران چینی و دولتمردان و دگراندیشان ایرانی می‌توانستند از یکدیگر بیاموزند و از این آموخته‌ها برای تقویت هویت سیاسی و اجتماعی خود بهره‌جویند.

در پژوهش‌هایی مانند پژوهش گرین، ناپیوستگی و گسست تاریخی روابط ایران و چین در این دوره نشان داده شده است. گرین بر تغییر چشمگیر مسیرهای ارتباطی و زیرساخت‌های فیزیکی که آسیای شرقی و خاورمیانه را به هم متصل می‌کرد، تأکید می‌کند. فناوری‌های جدید، به‌ویژه راه‌آهن و کشتی‌های بخار و راه‌های دریایی، جایگزین کاروان‌های چهارپایان و مسیرهای زمینی شدند که قرن‌ها برقرار بود. افزون بر این، هر دو کشور چین و ایران در آغاز قرن بیستم دستخوش تغییرات عمیق فنی و اقتصادی و پیامدهای ناشی از آن شدند. در حالی که پیشرفت صنعت چاپ سبب ورود کتاب‌های عربی به چین و گرایش مسلمانان چین به تحصیل در مصر و هند و عثمانی شد، حکومت وقت ایران (قاجاریه) برنامه‌ای برای ارتباط با مسلمانان چین نداشت. در این شرایط، تنها شماری از بازرگانان ایرانی، با اتکا به میراث ارتباطات گذشته، به حضور کم‌رنگ خود در سواحل جنوبی چین و آسیای جنوب شرقی ادامه دادند. مبادلات این تجار بیش از آنکه از طریق شبکه‌های تجاری زمینی مرتبط با حافظه مشترک تاریخی چین و ایران باشد، از طریق «زیرساخت‌های صنعتی جهانی‌سازی تحت سلطه اروپا» ممکن می‌شد.

در آغاز قرن بیستم، هر دو کشور که متأثر از شکست‌های نظامی و از دست دادن بخشی از قلمرو احساس تحقیر ملی می‌کردند، به سوی حکومت ملی‌گرایانه و اصلاحات داخلی و مدرنیزاسیون سوق یافتند. گرچه علاقه و جاه‌طلبی‌های چین و ایران برای اصلاحات با فشار استعمار اروپایی و ژاپنی مواجه شد، اما این اصلاحات بی‌نتیجه نبود. هر دو کشور به گفتمان احیای ملی و اصلاحات سیاسی کمک کردند که زمینه را برای پاگیری جنبش مشروطه فراهم کرد. در اوایل قرن بیستم که ارتباط مستقیم میان چین و ایران تقریباً از بین رفته بود، فناوری‌های جدیدی چون راه‌آهن و کشتی‌های بخار واقعیت‌های

1. David Brophy

فیزیکی و اقتصادی چین و ایران را تغییر دادند و تا حدی سفرهای بین‌المللی را در دسترس قرار دادند. به گفته گرین، «کشتی‌های بخار عاملی کلیدی در برقراری ارتباط مسلمانان چین با مصر، عربستان، هند و همچنین افزایش تعداد هوی‌ها (مسلمانان چینی) برای انجام مراسم حج بود» (Green, 2013, 171). در دهه‌های نخست قرن بیستم، تعداد انگشت‌شماری، از جمله برخی نخبگان ایرانی و چینی که بعضاً با شبکه‌های استعماری جهان اروپایی مرتبط بودند، بین ایران و چین سفر می‌کردند. لذا روزنامه‌ها تا دهه ۱۹۳۰م از پهلو گرفتن هفتگی ده‌ها کشتی ایرانی در شانگهای سخن رانده‌اند (Figuroa, 2020, 33). یکی از این نخبگان ایرانی، مهدی قلی‌خان هدایت است که در سال ۱۳۲۱ق/ ۱۹۰۴م به چین سفر کرد. او که بخشی از سفر سیاحتی‌اش را با کشتی بخار و بخشی را با قطار انجام داد، برای برقراری ارتباط با مسافران و مقامات محلی اغلب از زبان‌های روسی، فرانسوی و آلمانی استفاده می‌کرد. همچنین در هتل‌هایی اقامت می‌کرد که کارکنانش اروپایی بودند و در مسیر با «کشتی‌های بریتانیایی و قطارهای تحت مدیریت روسیه» سفر می‌کرد (هدایت، ۱۳۸۹). همان‌گونه که پیشتر اشاره شد، مواردی مانند مهدی قلی‌هدایت استثنا بود و ترافیک ارتباطی میان ایران و چین در آن دوره وجود نداشت. دستاورد چنین سفرهای منفردی عمدتاً نوشتن یک سفرنامه بود. با این حال، گفتمان همبستگی علاقه‌مندان به روابط ایران و چین در اوایل قرن بیستم، از طریق به اشتراک‌گذاری برخی اطلاعات طرفین در روزنامه‌ها و نیز انتشار برخی اخبار در شبکه‌های تلگراف امکان‌پذیر می‌شد. روزنامه‌ها در این برهه زمانی به رسانه مهمی برای انتشار افکار اصلاحی و انقلابی حامی دولت مشروطه در هر دو کشور تبدیل شدند. این تحولات زمینه را برای ایجاد گفتمان جدیدی میان چین و ایران مبتنی بر سیاست انقلابی فراهم کرد. به این ترتیب در اوایل قرن بیستم، به واسطه ظهور جنبش‌های مشروطه در هر دو کشور، روشنفکران چینی به اوضاع سیاسی ایران توجه کردند.

پرسش اصلی پژوهش حاضر آن است که روابط اقتصادی ایران و چین در عصر پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ش/ ۱۹۲۵-۱۹۴۱م)، خاصه در زمینه تجارت چای، براساس چه عواملی شکل گرفت و چگونه ادامه یافت؟ این پژوهش با روش تاریخی و رویکرد توصیفی - تحلیلی مبتنی بر اطلاعات منابع مکتوب، به‌ویژه اسناد مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی و سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (ساکما)، انجام گرفته است. بر مبنای یافته‌ها و دستاوردهای این تحقیق، بازرگانان ایرانی مقیم چین در دوره پهلوی اول، نه تنها موفق به برقراری تجارت چای با ایران شدند، بلکه توانستند اتاق بازرگانی ایران را در شهر شانگهای ایجاد کنند. درخصوص پیشینه تحقیق باید گفت در حوزه مطالعات داخلی و فارسی‌زبان کاری در حوزه روابط ایران و چین در دوره پهلوی اول با رویکرد مقاله حاضر انجام نشده

است، اما در میان مطالعات انگلیسی‌زبان، دو مقاله و کار تحقیقی در خور توجه انجام شده است: اول، پژوهش محقق تاپیه‌ای به نام لی‌چیائو چن در سال ۲۰۱۹ با عنوان «امضای عهدنامه ایران و چین در سال ۱۹۲۰» (Chen, 2019, 991-1008) که صرفاً به عهدنامه، آغاز و انجام مذاکرات و پیامدهای آن پرداخته است. و دوم، کاری است که ویلیام فیگوئرا در فاصله زمانی ۲۰۲۰ تا ۲۰۲۲ در مورد روابط ایران و چین در عصر پهلوی اول و دوم انجام داده است (Figuroa, 2020). در این کار، با وجود ارزشمندی، صرفاً بر منابع انگلیسی و چینی تکیه شده و به اسناد فارسی استناد نشده است.

دوره پهلوی: عصری جدید در روابط ایران و چین

روابط دیپلماسی ایران و چین ناسیونالیست در تاریخ معاصر، دو سال بعد از جنگ جهانی اول، با امضای معاهده چین و ایران آغاز شد. لی‌چیائو چن^۱، محقق تاپیه‌ای و استاد دانشگاه، استدلال می‌کند که این معاهده بخشی از تلاش‌های چین و ایران برای «تقویت خود و جست‌وجو برای استقلال و یکپارچگی پس از جنگ جهانی اول» و مخالفت با فراسرزیمینی بودن در امور بین‌الملل است. در اسفند ۱۲۹۸ ش/ مارس ۱۹۲۰ م، نمایندگان چین و ایران اولین تماس خود را در شهر رم ایتالیا برقرار کردند. در ۶ مارس/ ۱۵ اسفند، تلگرافی از سفیر چین در ایتالیا، کوآن چی وانگ، به وزارت خارجه ایران زده شد و متعاقب آن، دولت ایران به عیسی‌خان، سفیر ایران در ایتالیا، دستور داد که در مورد معاهده دوستی با همتای خود وارد مذاکره شود. عیسی‌خان در گفت‌وگو و مذاکره با وانگ استدلال می‌کند که کشورهای آسیایی به اتحاد با هم نیازمندند و کمک آنها به همدیگر منطقی است. دولتمردان ایران و چین، در تلاش برای برقراری روابط، به جایگاه دو کشور در آسیا و پیشینه تاریخی روابطشان توجه داشتند. وانگ در تأکید بر ضرورت این روابط خاطر نشان کرد که «چین و ایران کشورهای متمدن باستانی بودند، اما اکنون با چالش‌های جدی از جانب قدرتهای خارجی مواجه شده‌اند.» معاهده چین و ایران در سال ۱۳۰۰ ش/ ۱۹۲۲ م در مجلس ایران تصویب گردید و به دنبال آن، در سال ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۴ م، کنسولگری رسمی ایران در شانگهای تأسیس شد. این تلاش‌ها در حالی صورت می‌گرفت که چین و ایران، با حضور در نهادهای دیپلماسی جهان، به دنبال ارتقای اعتبار بین‌المللی خود بودند (Chen, 2019, 1000). برقراری روابط رسمی بین ایران و جمهوری چین با تحولات سیاسی و اجتماعی عمیق در هر دو کشور و افتادن زمام امور به دست نوسازان نظامی مقارن بود. نقش رضاشاه در ایران اغلب با نقش مصطفی کمال آتاتورک (۱۸۸۱-۱۹۳۸) در ترکیه مقایسه می‌شود، اما می‌توان به همان اندازه او را با چیانگ کای شک^۲، رهبر رسمی جمهوری چین، مقایسه کرد. چیانگ در سال ۱۹۲۸ م/ ۱۳۰۸ ش، همانند رضاشاه، در شرایطی

1. Chen, Li-Chiao
2. Chiang Kai-Shek

قدرت را به دست گرفت که دولت مرکزی بسیار ناتوان بود و با قدرت‌های نظامی محلی درگیر بود. دیگر اشتراک چیانگ کای شک با رضاشاه، تلاش هر دو برای تقویت ارتش و تکیه حکومت بدان بود. به‌رغم مواجهه چین با چالش‌های ناشی از جنگ و تهاجم ژاپن در ۱۹۳۱ م/ ۱۳۰۹ ش، چیانگ تلاش‌های زیادی برای مدرن‌سازی سیستم‌های سیاسی، حمل و نقل و امور نظامی و اقتصادی کرد. وی همچنین کوشید احساسات ناسیونالیستی و وحدت ایدئولوژیک را با توسل به تاریخ باستانی چین و استفاده از جنبش اصلاح اجتماعی و فرهنگی مبتنی بر اندیشه نئوکنفوسیوسی و مسیحی ترویج کند. چیانگ، مانند رضاشاه، هم در میان مردم و هم در میان مورخان چهره‌ای بحث‌برانگیز باقی مانده است. به این ترتیب، نزدیکی رویکردهای سیاسی و ایدئولوژیک جمهوری چین و ایران در آن روزگار باعث شد روابط دوستانه این دو دولت‌مرد تقویت شود.

در عین اینکه تجاوز ژاپن نگرانی اصلی چیانگ در سیاست خارجی بود، او برای برقراری روابط با کشورهای دیگر نیز تلاش می‌کرد و عمده هدفش ارائه تصویری از چین بود که این کشور را در شرایط برابر با جهان خارج قرار بدهد (Figueroa, 2020, 73). شکل‌گیری روابط چین و ایران نیز در چارچوب همین هدف بود و در نتیجه بسیاری از روشنفکران چینی و نیز ایرانی به دنبال این امر بودند. البته چین نسبت به ترکیه اهمیت کمتری برای ایران داشت. در واقع به دلیل فقدان پیوندهای مهم اقتصادی، فرهنگی یا استراتژیک بین چین و ایران در این دوره زمانی، تعاملات رسمی طرفین عمدتاً متأثر از میل به ایجاد یک وجهه بین‌المللی و تا حدی ناشی از تمایل دو کشور به یک ایدئولوژی مشترک ناسیونالیستی-مدرنیزاسیون بود (Chen, 2013, 999-1000).

کی‌ستوان: اولین دیپلمات ایرانی در چین

اولین نماینده دیپلماتیک ایران در چین جدید، میرزا حسین خان کی‌ستوان بود که در ۱۷ اردیبهشت ۱۳۱۳ ش/ ۷ مه ۱۹۳۴ م وارد شانگهای شد. کی‌ستوان که در سال ۱۲۹۵ ش/ ۱۹۱۶ م به خدمت وزارت خارجه ایران درآمده بود، قبلاً کنسول ایران در کراچی هند بود (عاقلی، ۱۳۸۰، ۱۳۰۲/۳-۱۳۰۴). وی قبل از ورود به شانگهای، روابط غیررسمی با مالک یک شرکت فعال کشتیرانی بزرگ ایرانی برقرار کرد. این انتصاب توجهات بین‌المللی را به خود جلب کرد، زیرا احتمال ازسرگیری روابط چین و ایران پس از صدها سال ایجاد شده بود. در همین زمینه مجله تایم نوشت: «مفتخرترین ایرانی‌ها در هفته گذشته، حسین خان کی‌ستوان بود... او به تازگی دستور یافته است که به شانگهای برود و کنسولگری ایران را باز کند.» کی‌ستوان به سرعت در محافل دیپلماتیک و نزد مقامات شانگهای به شهرت رسید و جلسات پی‌درپی با شهردار و مقامات وزارت امور خارجه چین برگزار کرد. او از همان ابتدا از افزایش روابط تجاری

و گسترش تجارت «مستقیم» بین چین و ایران صحبت می‌کرد (Figueroa, 2020, 73). با وجود تلاش‌های کنسول ایران، به دلیل عدم احساس نیاز مبرم به همکاری چین و ایران و نیز بُعد فاصله مکانی دو کشور، روابط اقتصادی و فرهنگی طرفین عمیق نگردید. براساس مندرجات نشریات رسمی، دلیل رضاشاه برای برقراری و پیگیری رابطه با چین بیشتر تمایل به افزایش شهرت ایران در سطح بین‌المللی و حفظ منافع بازرگانان ایرانی بود. شانگهای از مدت‌ها قبل محل زندگی جامعه کوچکی از بازرگانان ایرانی بود. با این حال، سطح تجارت طرفین نسبتاً پایین بود و عمدتاً شامل محصولاتی چون پنبه، پشم، خرما، سیگار، میوه‌های خشک، مشروبات الکلی، معرف‌های شیمیایی مانند اسید فریک و آرد گندم بود (lu jin, 2015, 53-69). تجارت بین دو کشور، به دلیل نقش راه‌آهن و کشتی‌های بخار در امر تجارت، به صورت غیرمستقیم انجام می‌شد. بخش قابل توجهی از واردات و صادرات چین و ایران از طریق کشورهای ثالثی مانند هند و روسیه هدایت می‌شد. این امر به‌ویژه در مورد چای صدق می‌کرد که از مهم‌ترین کالاهای تجارت جهانی در اوایل قرن بیستم بود.

پیشینه ورود چای به ایران و تلاش برای کشت آن با اتکا به هند

رویشگاه اصلی و قدیمی چای چین است و ورود و مصرف و کشت آن در ایران مراحل را طی کرده است. از آغاز ورود چای به ایران (احتمالاً در عهد ساسانیان و از طریق جاده ابریشم) تا اواخر قرن دهم هجری، این محصول عمدتاً کاربرد دارویی داشت. از آغاز قرن یازدهم هجری تا عهد ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق) دوره تحول تدریجی مصرف چای و تبدیل آن به یک نوشیدنی آرام‌بخش و تفریحی است. در دهه آخر سلطنت این پادشاه شاهد تلاش ناکام حاج محمد اصفهانی برای کشت بذر چای در ایران هستیم (میرشکرایی، ۱۳۷۸، ۴۳). مرحله مهم در ترویج کشت چای در ایران، به چند دهه اقدامات شاهزاده محمدمیرزا کاشف‌السلطنه (سرکنسول ایران در هندوستان) مربوط است که حدود ۲۵ سال از این تلاش متکی به انتقال تجربه چای‌کاری از هند به ایران بود. اقدامات وی در این زمینه که از حدود ۱۳۱۷ق آغاز شد و سه دهه طول کشید، به کشت و زراعت و تولید چای در ایران انجامید (همان، ۳۰). وی با حمایت و تشویق مظفرالدین شاه توانست سه هزار اصله نهال چای و چندین صندوق تخم چای از هندوستان به ایران آورد و کشت آن را پیش ببرد (کاظمی، ۱۳۷۲، ۳۲).

با وجود مخالفت‌هایی که در مقابل پیشبرد این اقدام وجود داشت، کاشف‌السلطنه توانست بذرها و نهال‌هایی از هند به ایران بیاورد و در سال ۱۳۱۹ق در گیلان اقدام به کشت چای کند. در این مخالفت‌ها که عمدتاً علت سیاسی - تجاری داشت، انگلیس نقش بارزی داشت، چون نگران از دست دادن انحصارش بر کشت چای در هند بود. دامنه فضا سازی منفی تبلیغی و مخالفت‌ها به گونه‌ای بود که

تا مدتی هیچ‌کس حاضر به واگذاری یا فروش زمین برای چایکاری نبود (راستین، ۱۳۶۵، ۱۳). ناآشنایی کشتکاران با کشت این محصول جدید و دشواری معیشتی زارعان برای انتظار ۸ ساله تا به ثمر نشستن کشت چای از دیگر مشکلات جدی در این مسیر بود (میرشکرای، ۱۳۷۸، ۴۸). با این حال، سماجت و اصرار کاشف‌السلطنه بر تداوم کشت چای و رفع موانع مختلف، نقش بسزایی در به سرانجام رسیدن این امر داشت. پیشنهاد کاشف‌السلطنه در سال ۱۳۲۵ ق برای ایجاد و تأسیس اولین کارخانه چای ایران در لاهیجان به تصویب مجلس شورای ملی رسید. همچنین مصوب شد که شرکتی بازرگانی به منظور کشت و توسعه چایکاری در کشور و تأسیس کارخانه چای مازندران ایجاد شود (کاظمی، ۱۳۷۲، ۸۴).

تلاش کاشف‌السلطنه برای کشت چای در ایران با اتکا به تجربه چین

کاشف‌السلطنه از سال ۱۳۴۴ ق/۱۳۰۴ ش، در تلاش برای کسب دانش بیشتر در مورد فنون کشت و تولید چای و آموزش به چایکاران ایرانی، به جای هندوستان، به چین روی آورد. وی که ظاهراً مسئولیت اداره چای وزارت کشاورزی ایران را داشت، ضمن سفر به چین، به‌عنوان رویگاه اصلی و قدیمی چای (نوزاد، ۱۳۷۲)، موفق به استخدام چهار چایکار چینی شد و آنها را به ایران آورد. مطابق قرارداد ده ماده‌ای که بین کاشف‌السلطنه و کارشناسان چینی در ۲۲ فوریه ۱۹۲۹ م/۳ اسفند ۱۳۰۷ ش امضا شد، چهار نفر چینی به نام‌های «تنگ‌های چو، بیپ ون چینگ، چوفونگ‌چی، بیپ موجون» عازم ایران شدند. طبق ماده اول، این چهار نفر به‌عنوان کارگران ماهر تولید چای متعهد می‌شدند در مزارع و کارخانجات چای به اموری مثل چیدن، انتخاب، درجه‌بندی، مالش، خشک کردن، رویت و چشش چای و سایر کارهای معمول تولید چای بپردازند. در یکی از مواد این قرارداد آمده است: «استخدام این افراد از دهم اسفند ۱۳۰۷ ش الی مدت ۳ سال برای عملیات به عمل آوردن چای کنترات شود». اجرت ماهانه این افراد، به دستور وزارت فواید عامه، «از محل بودجه سنوات مربوط به مؤسسه چای لاهیجان باید پرداخت شود» (ساکما، سند شماره ۳۱۰/۴۶۰۹۷، سند ۲ و ۳). دستاورد این سفر برای چای ایران، علاوه بر ورود چهار متخصص چینی، خرید «۵۸ جعبه تخم چای و نیز ۱ جعبه فنجان چای» به همراه برخی اقلام دیگر بود. چون احتمال فساد تخم چای به دلیل طولانی بودن سفر از چین به ایران وجود داشت، اداره کل فلاحات ایران به درخواست مؤسسه چای لاهیجان سریعاً اقدام به حمل آنها به مقصد شمال ایران کرد (ساکما، سند شماره ۳۲۰/۰۲۷۶۱۴، سند ۱۲، ۱۶، ۵۹ و ۶۱). تلاش‌های کاشف‌السلطنه برای ترویج کشت چای در ایران تنها تا یک سال بعد ادامه داشت، زیرا وی در ۲ اردیبهشت ۱۳۰۸ ش و در مسیر بوشهر به شیراز از دنیا رفت.

تداوم تلاش برای کشت چای با اتکا به چین

افزون بر تلاش‌های گفته‌شده، به گزارش وزارت امور خارجه، در سال ۱۳۰۷ ش «آقای حاج محمد میرزا چایکار، رئیس مؤسسه چای، به اتفاق ژرژ پرویتوا، عضو فنی مؤسسه چای، مأموریت یافتند که برای خرید تخم چای و مطالعه در امور چایکاری به هندوستان، چین و ژاپون مسافرت نمایند» (استادوخ، س ۱۳۰۷، کارتن ۳۸، پوشه ۴۸، سند ۵). در مرحله بعد، در شهریور ۱۳۰۹ ش به وزارت اقتصاد ملی اجازه داده شد تا یک نفر متخصص چینی را به مدت دو سال به منظور انجام «عملیات مربوط به عمل آوردن چای و ساخت آلات و ادوات دستی تهیه چای» استخدام کند. حقوقی سخاوتمندانه، ماهی ۸۰ دلار، از محل بودجه مؤسسه چای لاهیجان برای این متخصص در نظر گرفته شد. همچنین، به منظور مخارج ایاب و ذهاب و غذا، مسکن و نیازهای پزشکی این متخصص تا مبلغ ۵۰۰ تومان به وزارت اقتصاد ملی اعتبار داده شد (ساکما، سند شماره ۳۱۰/۴۶۰۸۶، سند ۲، ۳ و ۴). این متخصص چینی، بنا به تقاضای وزارت اقتصاد، توسط تجارتخانه حاج محمدحسن نمازی و شرکا در شانگهای استخدام شد و از راه بمبئی و بوشهر به طرف ایران حرکت کرد، اما استخدام او، به دلیل نبود سفارتخانه و کنسولگری در چین، از طریق سفارت شاهنشاهی ایران در توکیو انجام شد (استادوخ، س ۱۳۱۱، کارتن ۲۳، پوشه ۴۳، سند ۹۵/۱۰). تأمین و پرداخت این گونه هزینه‌ها از طریق بخشی از یک لایحه بزرگ‌تر اصلاحات کشاورزی ممکن می‌شد که در مجلس شورای ملی به تصویب رسیده بود. در این زمینه، سال بعد و برحسب نیاز وزارت تجارت، یکی از کارگزاران وزارت خارجه گزارش مبسوطی در مورد زراعت و تجارت چای در تمام دنیا نوشت (استادوخ، س ۱۳۱۰، کارتن ۳۳، پوشه ۵۳). احتمالاً هدف از این کار اطلاع چایکاران ایرانی از اوضاع بازار و تجارت چای در جهان بود.

در سال‌های ۱۳۱۳ و ۱۳۱۶ ش، مجدداً با تصویب مجلس شورای ملی، مؤسسه چای لاهیجان اقدام به تمدید قرارداد برخی از کارگران و متخصصان چایکار چینی نمود (ساکما، سند شماره ۳۱۰/۴۶۱۸۶، سند ۲ و ۳۱۰/۴۶۲۹۶، سند ۸). با وجود تمام تلاش‌ها برای کشت و تولید چای در ایران، همچنان چای، به‌ویژه دو نوع چای سیاه و سفید، از چین وارد می‌شد. این امر از طریق مقایسه آمار گمرکات ایران درباره میزان چای وارداتی از چین در دو سال مالی ۱۳۱۱-۱۳۱۲ ش و ۱۳۰۶ ش (یعنی فاصله زمانی قبل و بعد از تأسیس مؤسسه چای لاهیجان) قابل مشاهده است (بنگرید به: جدول ۱). بنا بر ارقام و اعداد این جدول، متوجه می‌شویم که پیش از تأسیس مؤسسه چای لاهیجان و ورود متخصصان چایکار به ایران، واردات چای سیاه به ایران رقمی حدود ۱۰۰ هزار من را شامل می‌شد. اما این رقم، به فاصله حدود ۵ سال پس از تأسیس کارخانه چای و کشت آن در شمال ایران، به کمتر از ۵ هزار من رسید (ساکما، سند

شماره ۶۳۳۹/۲۴۰، سند ۱۶).

جدول ۱. نسبت واردات چای از چین در دو سال مالی ۱۳۰۶ و ۱۲-۱۳۱۱ (ساکما، سند شماره ۲۴۰/۶۳۳۹)

نوع چای	وزن/براساس من (سال ۱۲-۱۳۱۱)	قیمت (سال ۱۲-۱۳۱۱)	وزن/براساس من (سال ۱۳۰۶)	قیمت (سال ۱۳۰۶)
سفید	۲۲۷۵	۱۰۷۵۲۲	۵۹۳۵	۲۱۵۶۵۴
سیاه	۴۱۰۶	۱۴۷۹۱۵	۹۲۸۷۶	۲۶۵۱۶۸۶
جمع کل	۶۳۸۱	۲۵۵۴۳۷	۹۸۸۱۳	۲۰۸۶۷۳۴۰

روابط تجاری ایران-چین در عصر پهلوی؛ تجارت چای

همان گونه که اشاره شد، رضاشاه در آغاز به قدرت رسیدن، به دلایلی چون تمایل به بالا بردن شهرت ایران در سطح بین‌المللی و حفظ منافع تجار ایرانی، پیگیر روابط با چین بود. آنچه به شاه ایران در این زمینه کمک کرد، وجود جمع کوچکی از تجار ایرانی در شانگهای بود که از مدت‌ها پیش در این بندر زندگی می‌کردند. با این همه، سطح تجارت میان دو کشور نسبتاً پایین بود. ایران عمدتاً چای، ابریشم و برخی اقلام لوکس را از چین وارد می‌کرد. در این شرایط، کنسول ایران در بندر شانگهای (کی‌ستون) از طریق ارتباط با تجار چین، برای رونق دادن به تجارت مستقیم دو کشور تلاش می‌کرد. تا این موقع، بخش قابل توجهی از حجم تجارت بین دو کشور به شکل غیرمستقیم و از طریق واردات و صادرات به واسطه یک کشور ثالث، چون هند یا روسیه، به انجام می‌رسید. همچنین تلاش‌های قبلی بازرگانان چینی برای برقراری روابط تجاری مستقیم با ایران موفقیت چندانی به دنبال نداشت (Shen Bao, March 22, 1935).

با توجه به شرایط فوق، گاه برخی سیاستمداران و نویسندگان ایرانی و چینی در مطبوعات دو کشور برای توسعه روابط مستقیم تجاری با چین تبلیغاتی می‌کردند. این امر به‌ویژه در مورد چای صادق بود که از مهم‌ترین کالاهای تجارت جهانی در اوایل قرن بیستم بود. البته شهرت و جایگاه برخی تجار ایرانی مقیم چین، مانند شرکت تجاری حاج حسن نمازی و پسران، در تجارت چای، به نوعی در شکل‌گیری این تبلیغات مطبوعاتی مؤثر بود (China Press, November 25, 1929).

**Tenders are invited for Sanitary Plumbing and Fire
Protection Installations.**

For specifications, etc., apply -

H. M. H. NEMAZEE & CO.

64, Kiangse Road

9247 N 25

تصویر ۱. تبلیغات شرکت نمازی (China Press, November 25, 1929)

حاج محمدحسن نمازی، پسر حاج حسن و میراث‌دار شرکت در شانگهای، نقش کلیدی در تجارت چای به ایران داشت. این شرکت در سال ۱۲۷۱ ق/ ۱۸۹۳ م تأسیس شده بود. پیش از ایجاد این شرکت، حجم قابل توجهی از چای با کاروان‌های شتر از طریق هند و افغانستان به بازارهای آسیای مرکزی و سپس ایران ارسال می‌شد. حاج حسن نمازی دریافته بود اگر چای به شکل جعبه‌ای بسته‌بندی و از طریق دریا ارسال شود، فروش بهتری خواهد داشت. به این ترتیب، او با تأسیس شرکت فوق، فعالیت‌های خود را آغاز کرد و به رشد خوبی نایل شد. بعد از مدتی، فعالیت‌های تجاری حاج حسن حوزه وسیع‌تری را در بر گرفت، به گونه‌ای که او برای امور حمل و نقل کالاها، ناوگان بزرگی متشکل از چهارده کشتی بخار تدارک دید که بین سواحل چین و سواحل جنوبی ایران در تردد بودند (استادوخ، س ۱۳۱۱، کارت‌ن ۲۷، پوشه ۵۲، سند ۳-۴/۶۲). بندر بوشهر اصلی‌ترین درگاه ورود کالاهای وارداتی از طریق دریا به ایران بود. چای‌های وارداتی از چین، از طریق بوشهر به مناطقی چون شیراز و اصفهان ارسال می‌شد. از مشکلات توزیع و فروش چای وارداتی، معضل تأخیر در ترخیص کالا و معطل شدن زیاد کالاها در گمرک و خطر فساد بود. برای نمونه، در نامه‌نگاری بین اداره کل تجارت و دو تاجر اصفهانی به تاریخ اسفند ۱۳۱۲ ش، تجار اظهار داشتند که صندوق‌های چای آنها چندین ماه در گمرک بوشهر معطل مانده است. آنها ضمن بیان احتمال فساد و خرابی چای در انبار بوشهر، درخواست داشتند که «تحت نظر اداره جلیله گمرک بوشهر، حقوق قانونی تأدیه و مرخص شود» (ساکما، سند شماره ۱۹۳/۰۰۳۱۹۳، سند ۲۴۰/۰۰۳۱۹۳، سند ۷-۸). در سندی دیگر، شرکت نسبی امین اخوان اصفهان در سال ۱۳۱۶ ش انجام تشریفات گمرکی برای ترخیص ۴۱۴ صندوق چای وارداتی از چین را به گمرکات درخواست می‌دهد (ساکما، سند شماره ۱۲۶۴/۱۰۱۲۶۴، سند ۱۷۴-۱۷۵). یکی دیگر از مسیرهای «شرکت تجاری حاج حسن نمازی و پسران» برای ارسال محموله‌های چای چین به ایران، مسیر روسیه، به‌ویژه باتومی گرجستان، بود. این امر نشان می‌دهد که گستره جغرافیایی فعالیت شرکت نمازی منحصر به ایران نبود و بازارهای خاورمیانه، آسیای مرکزی و غرب روسیه را نیز در بر می‌گرفت. شرکت نمازی در سال ۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م، با ارسال ۴۵۰۱۲

صندوق چای به باتومی، دومین صادرکننده بزرگ چای به این بندر گرجستان شناخته شده است. مطابق گزارش دیگر، مشخص شده است که در سال ۱۲۹۱ش/۱۹۱۳م، رتبه اول کالاهای وارداتی به ایران، به چای اختصاص داشت که توسط تجار ایرانی چون نمازی‌ها یا واسطه‌های اروپایی انجام می‌گرفت (Figueroa, 2022, 398).

با وجود تمایلات ملی‌گرایانه دولت‌های ایران و چین برای ترویج تجارت چای و به‌رغم تلاش‌های قابل توجه طرفین در این زمینه، این تلاش‌ها همیشه همسو و مکمل یکدیگر نبود. برای مثال، دولت ایران در سال ۱۳۰۴ش/۱۹۲۵م ابتدا انحصار واردات و صادرات و نیز فروش و نگهداری چای و شکر را به خود اختصاص داد و در مرحله بعد، یعنی از ۱۳۰۹ش/۱۹۳۰م، به توسعه صنعت چای داخلی و ترویج بیشتر کشت چای پرداخت. با توجه به اینکه در همین زمان صادرات چین به روسیه در حال کاهش بود، اقدام ایران نیز ضربه دیگری به تولیدکنندگان چینی چای زد. حتی در همین زمان، نشریه چاینپرس^۱ ضمن انتشار یک مقاله، سخن از رقابت چین و ایران بر سر بازارهای روسیه به میان آورد. این مقاله با اشاره به نزدیکی جغرافیایی ایران به روسیه و اهمیت وجود خط راه‌آهن دو کشور، بسط مزارع چای را در ایران ضربه‌ای بر صادرات چای چینی به روسیه و آسیب دیدن پیشتازی جهانی چین در این عرصه دانست (Figueroa, 2022, Quoted from The North-China Herald and Supreme Court & Consular Gazette). با توجه به موفقیت نسبی سیاست بسط مزارع چای در ایران، میزان واردات چای از چین در سال ۱۳۱۲-۱۳۱۳ش/۱۹۳۳-۱۹۳۴م به طرز چشمگیری کاهش یافت. از دیگر دلایل کاهش واردات چای چینی و محدود شدن حجم بازار چای چینی موجود در ایران، حقوق گمرکی قابل توجه این کالا بود. از پیامدهای این حقوق گمرکی زیاد، استفاده واردکنندگان ژاپنی و هندی از این مسئله بود که توانستند بازار چای وارداتی ایران را به تصاحب خود درآورند (ساکما، سند شماره ۲۴۰/۵۲۸). در نامه‌ای که کی‌ستوان (کنسول ایران در شانگهای) در ۱۳۱۳ش به اداره تجارت ارسال کرده، از نارضایتی حکومت چین از این مسئله سخن گفته و خواهان چاره‌اندیشی حکومت ایران برای ممانعت از تیرگی روابط شده است (استادوخ، س ۱۳۱۳، کارتن ۵۲، پوشه ۳۸، سند ۵، ۶).

بخشی دیگر از دلایل منفی شدن حجم صادرات چین به ایران، به وضعیت کلان روابط سیاسی و اقتصادی جهان در این ایام و چگونگی رقابت‌ها و منازعات بین کشورها مربوط بود. برای مثال، چین در این موقع در رقابت با بریتانیا بود که با در دست گرفتن انحصار چای هند و صادرات آن به روسیه، بازار چین را در آن منطقه کوچک کرده بود. با توجه به این پیشروی تجاری بریتانیا، مندرجات نامه کنسول ایران در شانگهای مبنی بر نگرانی جدی حکومت چین برای از دست رفتن بازار ایران قابل درک‌تر است.

در این شرایط، حکومت چین تلاش می‌کرد با انعقاد قرارداد تجاری با ایران، تجارت مستقیم چای را تسهیل و بخشی از ضررهای چین را جبران کند. در اینجا، همسو نبودن خواسته‌ها و اقدامات دولت‌های چین و ایران عیان‌تر می‌شود، زیرا در حالی که دولت چین خواهان یک توافق تجاری مستقیم با ایران برای افزایش صادرات چای چینی بود، سیاستمداران ایرانی خواهان کمک گرفتن از چین برای رونق صنعت چای به‌عنوان یک پروژه ملی گرایانه بودند. نشانه بارز این پروژه ملی گرایانه تأسیس مؤسسه چای لاهیجان بود که مطابق مصوبه مجلس ملی، با سرمایه‌ای ۱۲۰ هزار تومانی انجام گرفت (ساکما، سند شماره ۳۱۰/۴۶۰۸۶، سند ۲-۴). نکته جالب آنکه در مذاکرات مجلس، در هنگام تصویب این قانون، بر تشویق مردم برای مصرف چای داخلی تأکید شد. نکته دیگری که ناخشنودی احتمالی دولت چین را به دنبال داشت، آن بود که مجلس و دولت ایران در کنار استخدام کارگران چینی، چندین متخصص گیاه‌شناسی، جنگلداری، معدن و شیمی را از اتریش و آلمان به خدمت گرفتند. بنابراین، توجه دولت ایران به چین بخشی از یک فرآیند بزرگ‌تر برای استفاده از ارتباطات خارجی به منظور پیشبرد پروژه‌های ملی گرایانه اقتصادی بود. موفقیت در میزان پیشرفت این پروژه‌ها، که به طور گسترده در مطبوعات آن ایام ایران منعکس می‌شد (برای نمونه: روزنامه اطلاعات، ۱۰ شهریور ۱۳۰۹/۱۶ مرداد ۱۳۰۸)، یاریگر دولت وقت ایران در افزایش شهرت ملی‌گرایی خود و نیز ارتقای اعتبار بین‌المللی آن بود.

بخشی از تلاش‌ها برای گسترش روابط بازرگانی و تجاری بین ایران و چین به همت تجار ایرانی مقیم چین یا بازرگانان چینی انجام گرفت. پس از ورود کی‌ستوان به چین، برخی تشکل‌های بازرگانی برای حمایت از توافق تجاری ایران و چین ابتکار عمل را به دست گرفتند. برای مثال، اتاق بازرگانی شانگهای بین سال‌های ۱۹۳۴-۱۹۳۶ م/۱۳۱۲-۱۳۱۴ ش سه‌ماهه از کنسرسیومی متشکل از بازرگانان ایرانی و چینی مستقر در شهر فوجیان دریافت کرد که برخی از مفاد آن در مطبوعات چین نیز نشر یافت. افزون بر اتاق بازرگانی شانگهای، بخش صنعت وزارت امور خارجه چین نیز در جریان درخواست‌های مندرج در این نامه‌ها مبنی بر ضرورت چاره‌اندیشی برای بازیابی جایگاه سابق چای چین در بازار ایران قرار می‌گرفت (بنگرید به: جدول ۱). در یکی از این نامه‌ها، به تاریخ ۱۳۱۲ ش/۱۹۳۳ م، بازرگانان ایرانی مقیم چین بیان می‌کنند که ایران سالانه ۱۲ تا ۱۵ میلیون پوند (یعنی ۲۰۰ تا ۲۵۰ هزار جعبه) چای سیاه از هند، جاوه و تایوان وارد می‌کند. آنها در ادامه متذکر می‌شوند که در سال‌های قبل از آن وضع متفاوت بوده و چین تأمین‌کننده اصلی چای مورد نیاز ایران بوده است. به نظر این بازرگانان، با ایجاد انحصار واردات چای در ایران و نیز عدم انعقاد قرارداد تجاری با چین، حجم چای چینی در بازار ایران بسیار اندک شده است (Figuroa, 2022 Quoted from Shen Bao, June 17, 1934).

با تداوم رویه بی‌عملی مسئولان چینی و ایرانی برای رفع موانع تجارت چای چینی به ایران، مجدداً بازرگانان ذینفع ایرانی، ضمن مکاتبه با اتاق بازرگانی شانگهای در شهریور ۱۳۱۳ش/۱۹۳۴م، از این اتاق خواستند که از نفوذ خود برای حل معضل فوق استفاده کند. تجار انتظار داشتند اتاق شانگهای، وزارت خارجه و دولت چین را برای انعقاد معامله با ایران تحت فشار قرار دهد. ظاهراً این درخواست جدید به دنبال اطلاع بازرگانان مورد اشاره از بی‌نتیجه ماندن مذاکرات طولانی ایران و چین بر سر قرارداد صادرات چای مطرح شده بود. در این مکاتبه اشاره شده بود که در صورت عدم توافق ایران و چین هم صنعت چای چین محدودتر و توسعه آن دشوارتر می‌شود و هم منافع این امر نصیب رقیبان اقتصادی چین می‌گردد (Ibid).

این درخواست‌های مکرر نشان‌دهنده اهمیت موضوع صادرات چای چین به ایران برای جامعه بازرگانان محلی چین و نیز بازرگانان ایرانی مقیم چین است. انعکاس این مکاتبات و چگونگی مواجهه با درخواست‌های بازرگانان مزبور و میزان اختیارات مراجع ایرانی در این زمینه را می‌توان در اسناد وزارت خارجه ایران هم مشاهده کرد. برای مثال، بعد از ارسال نامه سوم بازرگانان به اتاق شانگهای که در آبان ۱۳۱۳ش/نوامبر ۱۹۳۴م و با مضمون مشابه نامه‌های قبلی انجام گرفت، گزارش وزارت خارجه ایران در این زمینه در اردیبهشت ۱۳۱۴ش منتشر شد. مطابق این گزارش، «دولت چین، چندین مرتبه توسط وزیر مختار خود در مسکو، به وسیله سفارت کبرای شاهنشاهی، تقاضای انعقاد قرارداد تجاری نموده.» به واسطه پیگیری و اصرار دولت چین، وزارت خارجه ایران، مطابق رویه موجود، موضوع را در دی ماه ۱۳۱۳ش به نخست‌وزیر وقت منعکس کرده است. وزیر خارجه، در نامه به نخست‌وزیر، «معروض و اظهار کرد که چون مدت کلیه تعهدات کمرگی ایران در دهم مه ۱۹۳۶ منقضی می‌شود و در آن تاریخ ممکن است نظریات جدیدی در بین باشد، بهتر است به جای قرارداد دائمی، قرارداد موقتی تجاری در مقابل اصرار دولت چین منعقد نمود...» نکته مهم آنکه وزیر خارجه ایران در انتهای نامه‌اش به نخست‌وزیر، خواهان اعطای اختیار به کنسول ایران در چین برای تنظیم قرارداد جدید تجاری با این کشور شده و آورده است: «نظر به اینکه بر طبق تلگراف قنصلگری شانگهای، دولت چین مشغول مذاکره عقد قراردادهای تجاری جدید با دول است، در صورتی که تصویب فرمایند، به قنصلگری مزبور دستور داده شود، همین که قرارداد جدیدی منعقد شد، ارسال دارند که در طهران مطالعه و تصمیم مقتضی با نظر اداره کل تجارت و اداره گمرکات اتخاذ گردد.» (استادوخ، س ۱۳۱۴، کارتن ۱۵، پوشه ۲۹).

از فحوی مکاتبه وزیر خارجه با نخست‌وزیر چنین به نظر می‌رسد که رویکرد ایران در قبال تقاضا و اصرار چین نه یک رویکرد بلندمدت و دائمی بلکه رویکردی موقت است. همچنین در عبارات مندرج در این

مکاتبه نشانی از تمایل جدی مسئولان ایران برای بستن قرارداد تجاری با چین دیده نمی‌شود. احتمال دارد که این امر متأثر از مصوبه قبلی مجلس ایران و سیاست‌های دولت مبنی بر تقویت صنعت ملی چای ایران باشد. در هر حال، با وجود نشانه‌های نه چندان مثبت در مکاتبه وزیر خارجه و با وجود عدم امضای توافقنامه رسمی میان این دو کشور در عهد پهلوی اول، همکاری‌های تجاری میان دو کشور در اواخر حکومت رضاشاه رو به بهبودی گذاشت، به گونه‌ای که دولت ایران در سال ۱۳۱۸ش با تأسیس اتاق بازرگانی در شانگهای، حسن‌نیت خود را برای بهبود روابط تجاری با چین ابراز کرد (استادوخ، س ۱۳۱۸، کارتن ۵۲، پوشه ۵۸، سند ۴).

نتیجه‌گیری

روابط سیاسی و اقتصادی و فرهنگی ایران و چین در مقاطعی از تاریخ ایران باستان و دوره اسلامی به واسطه ایفای نقش حکام و سیاستمداران در تمهید و تسهیل اسباب برقراری روابط، همت فعالان اقتصادی و بازرگانان در تداوم و تقویت مناسبات، و نقش‌آفرینی عوامل و عناصر فرهنگی در استمرار و تحکیم روابط رونق گرفته و ثمراتی بر جای گذاشته است. با وجود این پیشینه درخور و میراث گرانبها، روابط دو سرزمین در عهد صفویه و خاصه حکومت‌های پساصفویه تا حد زیادی به ضعف گرایید. این زوال و انحطاط مفرط که متأثر از عواملی چون تغییر جغرافیای سیاسی آسیا، وضعیت داخلی ایران و چین و تغییرات صورت‌گرفته در سطح بین‌الملل و نقش‌آفرینی گسترده قدرت‌های اروپایی در آسیا بود، کمابیش تا پایان قاجاریه برقرار ماند. در دوران رضاشاه پهلوی شاهد تلاش‌های پراکنده برای شکل‌گیری روابط ایران و چین با تمرکز بر احیای تجارت چای هستیم. این تلاش‌ها به دلایلی چون منافع اقتصادی شماری از تجار دو سرزمین، گرایش‌های ملی‌گرایانه دولت‌های وقت دو کشور و اهتمام این حکام برای کسب اعتبار بین‌المللی در دنیای مدرن صورت گرفت. اما این تکاپوها به دلایلی چون انگیزه ناکافی سیاستمداران و دولتمردان دو کشور و عدم اهتمام آنها برای تسهیل ارتباط دو سرزمین، فاصله طولانی دو کشور، موانع ارتباط مستقیم تجاری دو سرزمین و نیز نقش قدرت‌های سیاسی و اقتصادی ثالث و در نهایت تلاش‌های مجلس ایران بر تقویت صنعت ملی چای ایران از طریق تصویب مصوباتی به نتایج درخور نینجامید. مندرجات اسناد منتشر نشده در این زمینه و محتوای برخی مطبوعات آن ایام گویای آن است که جامعه بازرگانان ایرانی مقیم چین، همپای برخی تجار چینی، از تلاش برای ترغیب مسئولان وقت دو کشور به احیای روابط تجاری دو سرزمین فروگذاری نکردند. اما این تلاش‌ها به دلیل وجود موانع جدی در نظام سیاسی و اقتصادی این دو سرزمین و نیز برخی مشکلات موجود در سطح بین‌الملل، دستاوردهای درخوری نداشت. این تکاپوها در نهایت نه به توافقنامه تجاری مورد تأیید حکومت‌ها، بلکه

به دستاورد احتمالاً تشریفاتی و صوری یعنی تأسیس اتاق بازرگانی ایران در شانگهای ختم شد. در فهم دلایل ناکامی بازرگانان ایرانی و چینی دوره پهلوی اول برای احیا یا تکرار دوران درخشان روابط دو سرزمین در گذشته‌های دور، مسائل فرهنگی چون کاهش نقش آفرینی زبان فارسی و مسلمانان در حکومت چین را هم باید مد نظر قرار داد.

References

- Chen, Li-Chiao, 2019. "The Signing of the Sino-Iranian Treaty of 1920", *Iranian Studies*, 52, nos. pp 5-6: 991-1008.
- China Press. 1929. November 25.
- Diplomacy History and Documents Center of the Ministry of Foreign Affairs, year 2011, box 27, folder 52, document 3-4/62.
- Diplomatic History and Documents Center of the Ministry of Foreign Affairs of Iran. 1307, box 38, file 48, document 5.
- Diplomatic History and Documents Center of the Ministry of Foreign Affairs of Iran. 1310, box 33, file 53.
- Diplomatic History and Documents Center of the Ministry of Foreign Affairs of Iran. 1311, box 23, file 43, document 10/95.
- Diplomatic History and Documents Center of the Ministry of Foreign Affairs of Iran. 1313, box 52, file 38, document 5, 6.
- Diplomatic History and Documents Center of the Ministry of Foreign Affairs of Iran. 1314, box 15, file 29.
- Diplomatic History and Documents Center of the Ministry of Foreign Affairs of Iran. 1318, box 52, file 58, document 4.
- Fan Hongda. 2020. "China-Iran relations based on comparison of national development and social psychology", *Journal of West Asia and Africa*, No 4, pp 144-160. (In Chinese language)
- Figuroa A. William. 2020. *China And The Iranian Left: Transnational Networks Of Social, Cultural, And Ideological Exchange, 1905-1979*, University of Pennsylvania.
- Figuroa A. William. 2022 "Performative Diplomacy: Iran-Republic of China Relations, 1920-1949," *Iranian Studies*, 55, pp 379-403
- Green, Nile. 2013. "From the Silk Road to the Railroad (and Back): The Means and Meanings of the Iranian Encounter with China," *Iranian Studies*, vol. 48, no. 2, pp. 165-192.
- Hedayat, Mehdi Qolikhhan. 2007. *The benefit of Japan: travel to Makkah through China-Japan-America (1321 AH)*, edited by Hashim Rajabzadeh, Tehran: Tahuri.

- Kazemi, Soraya. 1993. *Kashif al-Saltaneh Chaikar, the father of Iranian tea*, Rasht: Sayeh Publishing. [In Persian]
- Lu Jin. 2015. "Sino-Iranian Cooperation from the Perspective of History and Reality: Based on Iranians' Interpretation of "One Belt, One Road", *Journal of West Asia and Africa*, No. 6, pp. 53-69. (In Chinese language)
- Mirshakrai, Mohammad. 1999. *Tea in Iran*, Rasht: Glikan and Cultural Heritage Organization.
- Nozad, Fereydoun. 1993. "Kashif al-Saltaneh Chaikar", *Gilewa*, No. 14.
- Organization of Documents and National Library of the Islamic Republic of Iran (SAKMA). Document No. 528/240.
- Organization of Documents and National Library of the Islamic Republic of Iran (SAKMA). Document No. 003193/240, Document 7-8.
- Organization of Documents and National Library of the Islamic Republic of Iran (SAKMA). Document No. 101264/240, document 174-175.
- Organization of Documents and National Library of the Islamic Republic of Iran (SAKMA). Document No. 027614/320, Document 12, 16, 59, 61.
- Organization of Documents and National Library of the Islamic Republic of Iran (SAKMA). Document No. 46086/310, Document 2, 3, 4.
- Organization of Documents and National Library of the Islamic Republic of Iran (SAKMA). Document No. 46186/310, document 2.
- Organization of Documents and National Library of the Islamic Republic of Iran (SAKMA). Document No. 46296/310, document 8.
- Organization of Documents and National Library of the Islamic Republic of Iran (SAKMA). Document No. 6339/240, document 16.
- Organization of Documents and National Library of the Islamic Republic of Iran (SAKMA). Document No. 46097/310, document 2, 3.
- Rastin, Bahram. 1986. *Research on Iran's Tea Cultivation and Industry*, Tehran: Iran Statistics Center.[in persian]
- Rogers, J.M. 2011. "Chinese-Iranian Relations iv. The Safavid Period, 1501-1732." *Encyclopedia Iranica*. Vol. V, Fasc. 4, pp. 436-438.
- Shen Bao. 1935. March 22.